

A lélek mint diskurzus*

Bodor Péter

BEVEZETÉS

A *Replika* alább következő és az elképzelések szerint a nyári számban folytatódó tematikus összeállítása a diszkurzív pszichológia bemutatását és megvitatását célozza. Az önmagát a jelenkori akadémikus pszichológia, a kognitív pszichológia megújítójaként definiáló diszkurzív pszichológia – amint azt Rom Harré alább olvasható tanulmánya is megjeleníti –, a pszichológia olyan szintézise kíván lenni, melyben az ember egyszerre jelenik meg társadalmi lényként és cselekvő lényként. Mindez, persze, nem lenne újdonság, ha a kognitív pszichológia domináns elméletei és képviselői komoly figyelmet szentelnének annak, hogy az ember társadalomban él és cselekszik. Ez azonban – legjobb tudomásom szerint – nincs így.** A kognitív pszichológia mentalistának nevezhető főárama mind intézményesen, mind a problémái megformálásában

– és számunkra itt ez az igazán fontos – igencsak elkülönül a társadalomtudományoktól. A diszkurzív pszichológia programja ezért a pszichológusokon kívül azok számára is érdekes lehet, akik szociológiai, antropológiai, nyelvészeti, történeti vagy éppenséggel filozófiai kérdések iránt érdeklődnek, s nem tartják szerencsésnek azt, amikor „a társadalomtudósok saját pszichológusukká válnak” (Mills 1980 [1959]: 176). Különösképp releváns lehet továbbá azok számára, akik azt gondolják, hogy a humán tudományok két „gravitációs központja” a történet és a lélek, illetve a velük foglalatosskodó történettudomány és lélektan. S végül azoknak is, akik szerint Diltheynek a társadalomtudományok pszichológiai megalapozására tett heroikus kísérletét (Dilthey 1974) nem a vállalkozás hiábavalósága, hanem igénye teszi ma is értelmessé.

Az alábbi bevezetőben – mindenekelőtt a kontextusteremtés céljából – három kérdést érintek röviden. Elsőként megemlítem a hagyományos kognitív pszichológia főáramának bizonyos sajátosságait, és utalok néhány újabb keletű alternatív törekvésre. Ezt követően röviden bemutatom Rom Harrét és az általa képviselt pszichológiai megközelítést. Végül némileg elővételezem a Harré-tanulmány által inspirált s a *Replika* e számában közölt két további tanulmányt.

* A tanulmány az OTKA Sz020511. számú kutatás keretében készült

** A Kognitív Tudomány (Pléh 1996) című kötet révén az érdeklődő olvasó immár egy reprezentatív magyar nyelvű olvasókönyvből is meggyőződhet erről.

Eklektikus gyűjteményes kötetek (Still–Costall 1991) és tematikusan kidolgozott tanulmányok (Hirst–Manier 1995) egyaránt arra vallanak, hogy az utóbbi években a kifulladás bizonyos jelei mutatkoznak a kognitív pszichológia hagyományos, mentalistának nevezhető főáramán belül. Sokáig vonzónak tűnt az információfeldolgozásként elgondolt mentális működések elemzése, illetve egy olyan végső, kontextusfüggetlen mentális szintaxis ígérete, melynek nincsenek világi megkötései, s ahol nem elsődlegesen érdekes sem az agy, sem a másik. Egyre többen gondolják azonban úgy, hogy a mentális működések elszigetelt, laboratóriumi elemzésével a kognitív pszichológia túlzottan kontemplatív, köldöknéző lett, problémái egymásból keletkeznek, skolasztikusakká váltak (Neisser 1984; Bruner 1990).

A kognitív pszichológia megújítását eközben mindenekelőtt kétféle, egymással azonban nem feltétlenül konfliktusban álló törekvés képviseli. Ezek a törekvések – nem meglepő módon – azonosak a pszichológia jól ismert redukciós lehetőségeivel, a biológiaiával és a társas/társadalmival. Érdemes megemlíteni, hogy a formális tudományokkal szemben a pszichológiában a „redukciós lehetőségek” nem pusztán az általuk nyert magyarázatok egységessége és takarékosága miatt érdekesek. Ennél talán fontosabb, hogy ezek lehetnek a jelenségek létrehozásáért felelőssé tehető folyamatok, következésképp – ahol megvalósítható – a „dolgok menetébe való beavatkozás” lehetséges szintjei is.

Napjaink kognitív pszichológiájában a biológiai (jelesül az élettani, ezen belül a neurális) szemléletű redukció talán legfontosabb reprezentánsa a konnekciónizmusnak nevezett megközelítési mód (Rumelhart–McClelland 1986). Ezen felfogás szerint a „hagyományos”, a mentális reprezentációra hivatkozó elgondolások ahelyett, hogy magyarázatok lennének, csupán újrairásai az emberi teljesítményeknek. Érvelésük szerint az emberi teljesítmények, így például a nyelv formális tulajdonságainak a lehető leggazdaságosabb deduktív rendszerbe történő összefoglalása és mentális képességgé nyilvánítása (pl. Chomsky 1995) nem tekinthető a nyelvhasználat magyarázatának. A konnekciónisták úgy vélik, a valódi magyarázatokhoz a szóban forgó teljesítmények létrehozására képes mesterséges neuronális hálóból (idealizált idegsejtekből) kialakított modellekkel kerülhetünk közelebb (Clark 1996). Az elképzelés lényege az, hogy a magatartásban megnyilvánuló teljesítmények és teljesítményváltozások (azaz a tanulás) háttérében a neuronális hálózat elemei közti kapcsolatok (connections – innen a szemléleti keret elnevezése) dinamikus mintázatai állnak.

A pszichológia társas beágyazottságát képviselő újabb keletű elgondolások szerint a lélek működését mint narratívumot (Bruner 1986, 1990), illetve mint diskurzust (Harré és Gillett 1994; Harré lentebb) kellene megragadnunk. Míg a pszichológia narratív alapú megközelítésére egyes interpretatív orientációjú antropológiai és strukturalista, illetve posztstrukturalista irodalomelméleti törekvések gyakorolnak erőteljes hatást, addig a diszkurzív pszichológia sajátossága talán abban a törekvésben ragadható meg leginkább, hogy képviselői módszeresen figyelembe kívánják venni a mindennapi nyelv filozófusainak vonatkozó konceptuális elemzéseit. Alább a diszkurzív pszichológiai megközelítést jellemzem szándékom szerint szemléletesen, ám előbb röviden bemutatom az összeállítás első tanulmányának szerzőjét, Rom Harrét, a pszichológia diszkurzív megközelítésének egyik fő teoretikusát.

ROM HARRÉ ÉS A DISZKURZÍV PSZICHOLÓGIA RÖVID BEMUTATÁSA

Az 1927-ben született *Rom Harré* matematikusként érkezik Új-Zélandból India érintésével Angliába. Oxfordba települését követően (1954) filozófiát tanul. Saját bevallása szerint mindenekelőtt egyetemi szupervizora, John Austin és tutora, Peter Strawson elképzelései

gyakorolnak rá maradandó hatást. Meglehetősen termékeny s tematikusan kiterjedt munkásságot folytató szerző (főbb munkáinak listáját lásd alább). Munkái közt találhatóak tudományfilozófiai, tudománytörténeti, nyelvfilozófiai kötetek s a különböző szaktudományok, így a fizika, a biológia és a pszichológia filozófiai kérdéseivel foglalkozó tanulmányok éppúgy, mint explicit módon pszichológiaiak. Az 1970-es évektől folyamatosan kifejtett szociálpszichológiai és pszichológiai tárgyú munkásságának néhány állomását a diszkurzív pszichológiát bemutató összeállítás második részében közlésre kerülő dolgozatban érintem (ehhez lásd még Váriné 1981).

Rom Harré jelenleg az oxfordi Linacre College Fellow-ja; a Georgetown University (Washington, DC.) pszichológiaprofesszora s a Binghamton University filozófiaprofesszora. A brüsszeli és a helsinki egyetemek díszdoktora. Munkásságának átfogó kritikái áttekintéséhez a legjobb forrás a Roy Bhaskar szerkesztette, *Harré and his critics: Essays in honour of Rom Harré with his commentary on them* címmel megjelent kötet (Bashkar 1990).

A Harré által kidolgozott diszkurzív pszichológia egy olyan pszichológia kialakítására tett kísérlet, mely a mindennapi nyelv filozófusainak (mindenekelőtt Austinnak és Wittgensteinnek a belátásaira támaszkodva megkísérli kiküszöbölni a lélektanból a mentalizmust, a lélek karteziánus színpadának mai változatát, s ugyanakkor igyekszik elkerülni a lélek behaviorizmusra jellemző kiiktatását. Harré itt közölt tanulmányában három példával szemlélteti a diszkurzív pszichológiát, ezek közül az emlékezés és az érzelmek diszkurzív értelmezését érintem.

Az emlékezés diszkurzív pszichológiai elemzése szerint (Edwards–Potter 1992; Harré 1994) az emlék – szemben a szokásos pszichológiai elképzeléssel – nem az agyban lévő dolog. Nem azonos valamiféle, elsődlegesen az egyén számára (szubjektíven) hozzáférhető mentális állapottal, mint ahogy nem azonosítható pusztán neurofiziológiai mintázatként sem. Az agy szerepe az, hogy lehetővé teszi az emlékezést, a tárgyak pedig emlékeztető, azaz az emlékezéshez használt eszközök. Azt, hogy mi számít emlékek (s nem például vágyakozásnak vagy ábrándnak), az egyedfejlődés során a szülőkkel folytatott (Nelson 1992), aktuálisan pedig az interakciós partnerekkel (Middleton–Ewards 1990), illetve az általánosított másikkal folytatott diskurzus rajzolja körül. Amikor a mindennapok során emlékező, azaz emlékezeti igénnyel fellépő megnyilatkozásokat teszünk, azokat társaink vagy elfogadják, vagy kétségbe vonják. Ily módon az elismerések és kétségbevonások mindennapi nyelvben rejlő logikája és ténylegesen realizálódó interakciós praxisa adja meg, hogy mi az, ami jogosan és elismerten számít valamely múltban átélt élmény újramegjelentésének, *re-prezentációjának*, emlékeknek.

Az emlékezést hagyományos módon konceptualizáló kísérletező oly módon vizsgálja az emlékezetet, hogy ő maga – azaz a kísérletvezető – ténylegesen rendelkezik kétségbevonhatatlan tényekkel a múltra vonatkozóan, minthogy ő az, aki az ingereket meghatározza és a vizsgált személy számára „adagolja”. Az így megkonstruált „emlékezetet” azután már könnyedén összevetheti saját raktárával (feljegyzéseivel, azaz a múlt általa készített reprezentációival). Végezetül ennek alapján elemezheti, hogy a személy „emlékezete” mint egy másik – mentális – raktár (további gyakran használt metaforák itt a könyvtár, a szótár és a forгатókönyv) milyen ismervekkel rendelkezik. Lényegében azt vizsgálja, hogy a személy emlékezete mennyivel rosszabb, mint az övé (a kísérleti módszer frazeológiájában ezek a függő változók), s milyen tényezők befolyásolják a pontosságát (független változók). A diszkurzív megközelítés hívei szerint azonban a laboratóriumon kívül a legkritikább esetben rendelkezünk ilyen kétségbevonhatatlan bizonyítékokkal a múltat illetően. Ha tehát a pszichológus az emlékezés vizsgálatát a hétköznapi és a többi társadalomtudomány számára is értelmessé kívánja tenni, le kell mondania a laboratóriumi helyzet kínálta lehetőségek és gondolkodásmód (és hatalmi pozíció – Foucault 1990) bizonyos összetevőiről. Az emlékezés diszkurzív felfogása így módon természetes rokonságot mutat az emlékezet kutatásának

egyik legújabb trendjével, melyre mint „az emlékezés ökológiai megközelítésére” szoktak hivatkozni (Kónya 1992).

Az emlékezés mellett röviden megemlítem az érzelmek diszkurzív pszichológiai értelmezését. Az érzelmek diszkurzív pszichológiai felfogása szerint az érzelmek nem dolgok, s nem redukálhatók sem szubjektív állapotokra, amilyen például a düh vagy a szeretet érzése, sem fiziológiai állapotok mintázataira. Az érzéseket ebben a megközelítésben az észlelés és a viselkedés értékelő, relációs aspektusainak tartják. Harré az érzelmek kognitív és morális felfogásának kimunkálásakor bevallottan antik hagyományra támaszkodik, Arisztotelész szig nyúlik vissza (Harré 1986). Az érzelmek mint kognitív sémák az értékelés társas forrását jelentő „lokális morális rend” (Harré 1994) reprezentációit tartalmazzák. Az érzelmek viselkedéses manifesztációi pedig „szociálisan konstituált szindrómák” (Averill 1986), melyek a következő összetevőkből állhatnak: fiziológiai események, expresszív reakciók, szubjektív érzések, instrumentális cselekedetek. Az elképzelés szerint a helyzetek értékelését és a rájuk adott válaszokat konstitutív és regulatív szabályok irányítják. A szabályokat pedig a másokkal folytatott interakciók során sajátítjuk el (Bodor 1997). Az érdekesség kedvéért megjegyzem, hogy az érzelmek diszkurzív pszichológiai értelmezésének sajátos filozófiai vonatkozást kölcsönöz Neumer Wittgenstein-olvasata (Neumer 1995). Neumer azt sugallja, hogy Wittgenstein nem tudott kitérni valamiféle privát-én érzelmi központként való felfogása elől, ezzel pedig az én privátságának egyfajta utolsó mentsvárat adott. Amennyiben ez helytálló Wittgenstein-értelmezés, akkor a diszkurzív pszichológia e tekintetben wittgensteinibb, mint Wittgenstein.

A diszkurzív pszichológia mindenesetre az érzelmek szubjektivitását a diskurzusból, a társasból eredezteti.

A diszkurzív pszichológia a lélektan számos további tematikus területére is kiterjed, a személyiségtől az attribúcióig, ám főbb sajátosságainak érzékeltetéséhez a fenti példák elegendőnek bizonyulnak.

A REFLEXIÓK RÖVID ELŐVÉTELEZÉSE

Orthmayr Imre a filozófus szemével vizsgálja Harré diszkurzív pszichológiai törekvéseit. Elemzésében a diszkurzív pszichológiát előbb Ryle és Winch egyes munkáival veti össze. Ezt követően megmutatja, hogy formulái alapján a lelki és a nyelvi-szociológiai szférák egymásra vonatkoztatását a diszkurzív pszichológiának nem sikerült megoldania. Végezetül pedig Davidsonnal összevetve részletesen elemzi Harré érzelmekről kifejtett elgondolásait. Orthmayr szerint Harré sok érdekes példát vet fel, mondandóját mindazonáltal röviden talán így lehetne összefoglalni: ami talán jó Harrében, az nem új, esetleg már rég lefutott, ami pedig új, az nem elég jól kidolgozott.

Orthmayr tanulmányát *Kövecses Zoltán* dolgozata követi, mely a kognitív nyelvészet mindenekelőtt Lakoff által kidolgozott hagyományához kötődik. Az érzelmekutatás berkeiben határainkon túl is jól ismert Kövecses írásában elsősorban Harré érzelmekről kifejtett elképzeléseire reflektál. A tanulmányban saját – az érzelmek természetét az érzelmi metaforákban rejtetten megélvő konceptualizáció explikálását célzó – vizsgálatait veti össze Harré érzelmekről kifejtett elképzeléseivel. Bizonyos pontokon vitába száll Harré elképzeléseivel, mindenekelőtt a „képes” nyelvhasználat elhanyagolását veti a szemére, ám alapvetően úgy tarja, hogy az érzelmek általa képviselt szemlélete számos lényeges ponton konvergál az érzelmek Harré által képviselt felfogásával.

Terveink szerint a Replika következő száma visszatér a diszkurzív pszichológia megvitatására, ekkor kapnak majd szót a pszichológusok.

HIVATKOZÁSOK

- Averill, J. R. (1986): The Acquisition of Emotions during Adult Hood. In *Social Construction of Emotions*. Rom Harré szerk., 98–120. Oxford: Basil Blackwell.
- Bhaskar, R. (szerk.) (1990): *Harré and his critics: Essays in honour of Rom Harré with his commentary on them*. Oxford: Basil Blackwell.
- Bodor P. (1977): On the usage of emotional language: A developmental view on the tip of an iceberg. In *The Language of emotions*. S. Niemeier és R. Dirven szerk. Amsterdam: Benjamins.
- Bodor P. (megjelenés előtt): Az éteren túl: a megismerés társas konstruktivista felfogása. In *Replika*.
- Bruner, J. (1986) : *Actual Minds, Possible Words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bruner, J. (1990): *Acts of Meaning*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Chomsky, N. (1995): *Mondattani szerkezetek*. Budapest: Osiris–Századvég.
- Clark, A. (1996): *A megismerés építőkövei*. Budapest: Osiris.
- Dilthey, W. (1974): *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest: Gondolat.
- Edwards, D.–J. Potter (1992): *Discursive Psychology*. London: Sage.
- Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Harré, R. (szerk.) (1986): *Social Construction of Emotions*. London: Basil Blackwell.
- Harré, R.–G. Gillett (1994): *The Discursive Mind*. Thousand Oaks: Sage.
- Hirst, W.–D. Manier (1995): Opening vistas for cognitive psychology. In *Sociocultural psychology*. L. M. W. Martin, K. Nelson és E. Tobach szerk., 89–124. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kónya A. (szerk.) (1992): *Az emlékezés ökológiai megközelítése*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Middleton, D.–D. Edwards (1990): Conversational Remembering: a Social psychological Approach. In *Collective Remembering*. D. Middleton és D. Edwards szerk., 23–46. London: Sage
- Mills, C. W. (1980): *The Sociological Imagination*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Neisser, U. (1984): *Megismerés és valóság*. Budapest: Gondolat.
- Nelson, K. (1992): Az emlékezés funkcionális fejlődési megközelítése. In *Az emlékezés ökológiai megközelítése*. Kónya A. szerk., 515–541. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Neumer K. (1995): *Tévelygések a nyelv labirintusában*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete.
- Pléh Cs. (szerk.) (1996): *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium.
- Rumelhart, D.–J. McClelland (1986): *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition*. I–II. Cambridge: MIT Press.
- Still, A.–A. Costall (1991): *Against cognitivism: Alternative foundations for cognitive psychology*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

ROM HARRÉ FŐBB MUNKÁI

- Harré, R. (1961): *Theories and Things*. London: Sheed and Ward.
- Harré, R. (1970): *The Principles of Scientific Thinking*. McMillan.
- Harré, R.–P. Secord (1972): *The Explanation of Social Behaviour*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R.–E. H. Madden (1975): *Causal Powers: a Theory of Natural Necessity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R. (szerk.) (1976): *Life Sentences: Aspects of the Social Role of Language*. London and New York: Wiley.
- Harré, R. (szerk.) (1976): *Personality*. Oxford: Blackwell.
- Harré, R.–J. Morgan–C. O’Neill (1977): *Nicknames*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Marsh, P.–E. Rosser–R. Harré (1977): *The Rules of Disorder*. London: Routledge and Keagan Paul.
- Harré, R. (1979): *Social Being: a Theory for Social Psychology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R. (1983): *Personal Being: a Theory for Individual Psychology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R.–V. Reynolds (szerk.) (1983): *The Meaning of Primate Signals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harré, R. (1983): *Great Scientific Experiments: Twenty Experiments That Changed Our View of the World*. Oxford: Oxford University Press.
- Harré, R. (1983): *An Introduction to the Logic of Sciences*. 2. kiadás. New York: St. Martin’s Press.
- Harré, R.–R. Lamb (szerk.) (1983–85): *Encyclopedic Dictionary of Psychology*. 1–4. kötet. Cambridge: MIT Press.
- Harré, R.–D. Clarke–N. de Carlo (1985): *Motives and Mechanisms: An Introduction to the Psychology of Action*. London and New York: Methuen.
- Harré, R. (1986): *Varieties of Realism: A Rationale for the Natural Sciences*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R. (1986): *The Philosophies of Science: An Introductory Survey*. 2. kiadás. Oxford: Oxford University Press.
- Margolis, J.–P. T. Manicas–R. Harré–P. F. Secord (1986): *Psychology: Designing the Discipline*. Oxford: Basil Blackwell.

- Harré, R. (szerk.) (1986): *The Social Construction of Emotions*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R. (szerk.) (1986): *A History of the Physical Sciences since Antiquity*. New York: St. Martin's Press.
- Mühlhauser, P.–R. Harré (1990): *Pronouns and People: The Linguistic Construction of Social and Personal Identity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Brown, H. R.–R. Harré (szerk.) (1990): *Philosophical Foundations of Quantum Field Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Harré, R. (1991): *Physical Being: A Theory for the Corporeal Psychology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R.–R. Harris (szerk.) (1993): *Linguistics and Philosophy: A Controversial Interface*. Oxford: Pergamon.
- Harré, R.–Grant Gillett (1994): *The Discursive Mind*. Thousand Oaks: Sage.
- Harré, R.–P. Stearns (szerk.) (1995): *Discursive Psychology in Practice*. Thousand Oaks: Sage.
- Smith, J. A.–R. Harré–L. V. Langenhove (szerk.) (1995): *Rethinking Psychology*.
- Smith, J. A.–R. Harré–L. V. Langenhove (szerk.) (1995): *Rethinking Methods in Psychology*. Thousand Oaks: Sage.
- Harré R. (1995): *Laws of Nature*. London: Focus Information Group.
- Harré, R.–W. G. Parrott szerk. (1996): *The Emotions: Social, Cultural and Biological Dimensions*. Thousand Oaks: Sage.
- Harré, R. (1996): *Varieties of relativism*. Oxford: Blackwell.
- Aronson, J. L.–R. Harré–E. C. Way (1996): *Realism rescued: how scientific progress is possible*. Chicago: Open Court.

MAGYARUL MEGJELENT ÍRÁSA

- Harré, R. (1991 [1985]): Meggyőzés és manipulálás. In *Nyelv, cselekvés, kommunikáció*. Pléh Cs., Siklaki I. és Terestyényi T. szerk., 290–309. Budapest: Tankönyvkiadó. (Eredetileg in *Discourse and Communication*. T. A. van Dijk szerk., 126–142. Berlin: de Gruyter.)

MAGYAR NYELVŰ MÉLTATÁSOK

- Váriné Szilágyi I. (1981): A szociálpszichológia megújulásának etogénikus programja. In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1: 65–82.
- Bodor P. és Kiss Sz. (1991): Hipotézis ellenőrzés vagy szabálykövetés. Két filozófiai munka a pszichológia nézőpontjából. In *Pszichológia*, 11 (2): 315–324.